

FORMY UDOSTĘPNIANIA ZBIORÓW W BIBLIOTEKACH NAUKOWYCH

Najstarszą formą udostępniania zbiorów jest udostępnianie ich na miejscu w bibliotece. Pierwsze czytelnie, pomieszczenia służące do korzystania ze zbiorów na miejscu, powstały stosunkowo późno, w XIX w. Wcześniej udostępniano je w pomieszczeniach, które służyły jednocześnie do ich przechowywania. W średniowieczu i epoce Renesansu były to duże sale z ustawionymi w nich pulpitemi, na których umieszczano najcenniejsze i najczęściej używane dzieła i przy których pracowali czytelnicy. W epoce baroku powstał nowy typ wielkich, bogato zdobionych sal bibliotecznych. Ściany ich aż po sufit szczelnie zapełniano regałami, na których umieszczano książki. Pulpity zastąpiono stołami, środek sali zajmowały gobloty z umieszczonymi w nich dziełami sztuki i osobliwościami. Udostępnianie książek, po które musieli się wspinać bibliotekarze po wysokich drabinach było trudne i niewygodne, bywało też czasem przyczyną wypadków.

W XVIII w. pojawiły się wprawdzie osobne pokoje do czytania, między innymi w British Museum, przy Bibliotece Królewskiej w Berlinie, w Bibliotece Watykańskiej, nie posiadały one jednak żadnego księgozbioru podręcznego.

Wiek XIX przyniósł zasadnicze zmiany w udostępnianiu zbiorów. Szybki wzrost piśmiennictwa związany z wprowadzeniem nowych technik druku, coraz większy napływ czytelników spowodowany upowszechnieniem oświaty doprowadziły do oddzielenia czytelni od magazynu, początkowo w bibliotekach powszechnych a następnie również w bibliotekach innych typów. Zwolennikami wyodrębnienia czytelni w bibliotekach byli m. in.: bibliotekarz drezdeński Friedrich Ebert (1811), Francuz L. A. Constantin (1839), włoski uczyony L. Della Santa. Nie brakowało również obrońców dawnego typu biblioteki-sali wśród najwybitniejszych przedstawicieli bibliotekarzy XIX w. Należał do nich między innymi bibliotekarz monachijski Martin Schrettinger (1829).

Kryterium lepszej i szybszej obsługi czytelników oraz użyteczności książki rozstrzygnęło problem. Powstają pierwsze czytelnie wyposażone dla wygody czytelników w księgozbiory podręczne. W 1829 r. J. W. Ridler, kierownik Biblioteki Uniwersyteckiej w Wiedniu, założoną przez siebie nową czytelnię wyposażył w pierwszy znany księgozbiór podręczny liczący 7000 tomów, ustawiony w układzie systematycznym na półkach szaf z drucianą siatką. W 1833 r. władze Uniwersytetu w Królewcu oddały do użyt-

ku studentów księgozbiór podręczny składający się z najwartościowszych podręczników z różnych dziedzin wiedzy.

Do historycznego przewrotu w organizacji biblioteki dochodzi w Wielkiej Brytanii, gdzie w 1857 r. otwarto w British Museum w Londynie nową liczącą 450 miejsc czytelnię-rotundę zbudowaną i zorganizowaną według pomysłu dyrektora tej instytucji, Włocha Antonio Panizzi'ego. Panizzi wyposażył nową czytelnię w księgozbiór podręczny liczący początkowo 25 000 tomów, zawierający obok bogatego, pierwszego w swoim rodzaju, zestawu wydawnictw informacyjnych obszerny wybór źródeł, monografii, podręczników z różnych dziedzin wiedzy i ustawił go w układzie systematycznym w 13 działach z wolnym dostępem do półek. W 1859 r. ukazał się drukiem katalog alfabetyczny tego księgozbioru, który jest pierwszym znanym drukowanym katalogiem księgozbioru podręcznego. Czytelnia i księgozbiór podręczny British Museum stały się na dziesiątki lat wzorem do naśladowania, a sam autor zasłużył sobie swoim dziełem na miano „drugiego założyciela” tej biblioteki.

„Typ londyński” szybko rozpowszechnił się w wielu krajach Europy. W 1868 r. w Bibliothéque Nationale w Paryżu oddano do użytku nową czytelnię Oddziału Druków z księgozbiorem liczącym 8000 tomów w układzie rzeczowym. Jednocześnie czytelnia publiczna tej biblioteki oddała do dyspozycji czytelników księgozbiór obejmujący około 50 000 tomów dzieł najbardziej przydatnych ze wszystkich dziedzin. W Niemczech, dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu Karl Dziatzko tworzy księgozbiór podręczny na wzór londyńskiego i wydaje pierwszy na terenie Niemiec drukowany katalog systematyczny księgozbioru podręcznego.

Tego samego typu czytelnie z imponującymi niekiedy księgozbiorami powstają w nowo wznoszonych bibliotekach niemieckich, a również w Monarchii Austriacko-Węgierskiej, Belgii, Holandii, Szwajcarii, krajach skandynawskich.

Organizacja dawnych bibliotek polskich jest mało znana. Do połowy XIX w. tworzono w nich dla wygody czytelników gabinety do czytania (Biblioteka Żałuskich). Pierwsza czytelnia z księgozbiorem podręcznym obejmującym encyklopedie i najpoczytniejsze dzieła działała w latach 1787—1852 w Bibliotece Uniwersytetu Lwowskiego. W 1866 r. zorganizowano w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie czytelnię z księgozbiorem studenckim liczącym 1246 tomów, które można było wypożyczać również do domu. Na początku XX w. powstały czytelnie z księgozbiorami podręcznymi w innych bibliotekach, m. in. w bibliotekach uniwersyteckich i w Bibliotece Publicznej w Warszawie.

W Stanach Zjednoczonych organizacja czytelni poszła w innym kierunku niż w Europie. Wzór londyński przyjęto jedynie przy tworzeniu czytelni Biblioteki Kongresu w Waszyngtonie. W budownictwie bibliotecz-

nym Stanów Zjednoczonych dominowała zasada łączenia czytelni z magazynem a następnie ewolucja poszła w kierunku specjalizacji czytelń. Amerykański typ organizacji bibliotek wywarł duży wpływ na bibliotekarstwo światowe po I Wojnie Światowej.

W wyniku szybkiego rozwoju nauki i postępującej jej specjalizacji coraz trudniej było stosować zasadę uniwersalności księgozbioru podręcznego w wielkich czytelniach typu ogólnego. Biblioteki uniwersyteckie w coraz większym stopniu zaczęły wprowadzać decentralizację i specjalizację obsługi czytelników tworząc obok głównej czytelni ogólnej czytelnie ze zróżnicowanymi księgozbiorami podręcznymi przeznaczonymi dla różnych użytkowników.

Kryteria specjalizacji czytelń były początkowo formalne: rodzaj udostępnianych materiałów i kategoria użytkowników, następnie również rzeczowo: dziedzina wiedzy lub wezsze, wybrane zagadnienie z danej dziedziny. Już w drugiej połowie XIX w. organizowane są w różnych bibliotekach czytelnie rękopisów, następnie zbiorów graficznych, kartograficznych, muzykaliów, a po II Wojnie Światowej wraz z rozwojem nowych technik czytelnie mikrofilmów, norm, patentów i innych dokumentów. Tworzenie czytelń przeznaczonych dla specjalnych kategorii czytelników uzależnione jest od charakteru biblioteki i środowiska, które ona obsługuje. W bibliotekach szkół wyższych będą to czytelnie dla pracowników naukowych, samodzielnych i pomocniczych, oraz dla studentów często z podziałem dla początkujących i zaawansowanych. W bibliotekach powszechnych czytelnie dla dorosłych, dzieci i młodzieży. Wraz z rozszerzaniem się kręgu użytkowników powstawały w dużych bibliotekach uniwersalnych pionory czytelń przeznaczone dla czytelnika masowego równoległe z pionem czytelń naukowych. Tendencja ta silnie zaznaczyła się w bibliotekach Związku Radzieckiego i NRD.

Najnowszym i najpowszechniej obecnie stosowanym kryterium różnicowania czytelń jest ich specjalizacja według dziedzin wiedzy. Specjalizacja ta jest stosowana aktualnie również przez biblioteki specjalne, w których tworzone są czytelnie o bardzo wąskim, wyspecjalizowanym profilu, np. czytelnie gdzie udostępnia się materiały związane z historią jednego kraju, obszaru, prądu umysłowego, okresu lub też jednej osoby. W czytelniach tego typu dąży się do zgromadzenia całości materiałów z danej dziedziny lub zagadnienia, niezależnie od ich formy wydawniczej. Znajdą się w nich więc zarówno druki zwarte jak i wydawnictwa ciągłe, przeźroczka, mikrofilmy, taśmy magnetofonowe, płyty. Ilość i zakres specjalizacji czytelń zależy od warunków lokalowych biblioteki oraz potrzeb jej środowiska czytelniczego. Biblioteka im. Sałtykowa-Szczedrına w Leningradzie ma porócz czytelni ogólnej 28 czytelń specjalistycznych. Biblioteka im. Lenina w Moskwie miała w 1970 r. 22 czytelnie na ogólną liczbę 2500 miejsc,

w tym czytelnie: dla akademików i doktorów nauk, 3 naukowe czytelnie dziedzinowe, liczną grupę czyteln udostępniających różne rodzaje dokumentów (książki rzadkie, starodruki, rękopisy, czasopisma bieżące, gazety, mikrofilmy), czyteln ogólną i młodzieżową. W Bibliotece Uniwersyteckiej w Hamburgu utworzono 7 czyteln specjalistycznych, w tym czyteln czasopism, czyteln ogólną wydawnictw informacyjnych oraz 5 czyteln dziedzinowych. W Bibliotece Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej zorganizowano 8 czyteln specjalistycznych: 4 dziedzinowe: Humanistyczna, Matematyczno-Przyrodnicza, Bibliologiczna, Gabinet Muzyczny. Przy tworzeniu 4 pozostałych wzięto pod uwagę kryteria formalne. Są to: Czytelnia Czasopism, Zbiorów Specjalnych, Ośrodek Patentowy oraz przeznaczona dla pracowników naukowych Czytelnia Informacyjno-Naukowa wyposażona w podstawowe wydawnictwa informacyjne.

Podstawę udostępniania zbiorów w bibliotece stanowi czytelnia ogólna, która wraz z czytelniami specjalistycznymi winna tworzyć jeden zwarty wzajemnie uzupełniający się zespół.

Integralną częścią współczesnych czyteln są księgozbiory podręczne, celowo dobrane i uporządkowane zestawy dokumentów, wydzielone z całości zbiorów bibliotecznych i przeznaczone do udostępniania w czytelniach. Należą one wraz z katalogami, indeksami i kartotekami do pomocniczego aparatu bibliotecznego i są pomocą w wykorzystywaniu zbiorów bibliotecznych. Przy stałym ilościowym wzroście piśmiennictwa niezbędna jest ich selekcja i staranny dobór. Przy ich tworzeniu konsultowani są specjaliści z różnych dziedzin dla wyboru podstawowych, najwartościowszych dzieł niezbędnych w procesie informacyjnym i dydaktycznym. Nieodzowne jest również stałe meliorowanie i uaktualnianie księgozbiorów przez wycofywanie przestarzałych i włączanie nowych cennych materiałów, zalecanych przez zgłaszane wcześniej dezyderaty personelu dydaktycznego. Podobne formy współpracy biblioteki i uczelni są w niektórych ośrodkach stałą praktyką.

Księgozbiór podręczny składa się z dwóch zasadniczych części: aparatu informacyjnego oraz podstawowych źródeł i opracowań niezbędnych do pracy naukowej i potrzeb kształcenia. W skład aparatu informacyjnego wchodzi: encyklopedie ogólne i specjalne, słowniki językowe i znaczeniowe, słowniki biograficzne, bibliografie ogólne i specjalne oraz inne informatory. Drugi zręb obejmuje dzieła podstawowe o charakterze syntetycznym z różnych dziedzin wiedzy, najwartościowsze monografie, krytyczne wydania źródeł historycznych i tekstów literackich, zbiory ustaw, orzeczeń i rozporządzeń, aktualne podręczniki, skrypty i kompendia, wydawnictwa regionalne itp. Coraz większą wagę przywiązuje się do włączania do księgozbiorów podręcznych czasopism jako bieżącego źródła informacji, stanowiących uzupełnienie literatury przedmiotu różnych dzie-

dzin wiedzy oraz periodycznych wydawnictw abstraktowych zawierających oprócz opisu bibliograficznego analizę treści artykułów i innych dokumentów. Niektóre biblioteki włączają do księgozbioru podręcznego całe ciągi czasopism, inne ostatnie roczniki, czasami tylko bibliografie ich zawartości.

Wielkość księgozbioru podręcznego zależy od powierzchni czytelnicy, zasobów biblioteki, potrzeb użytkowników oraz możliwości finansowych. Księgozbiory czytelnicy ogólnych są większe od księgozbiorów specjalnych. Praktyka wykazuje, że duże zbiory są mało przejrzyste, czytelnicy gubi się i trudno mu dotrzeć do potrzebnej książki. Trudniej również utrzymać porządek na półkach i zapewnić bezpieczeństwo zbiorom.

Mimo że niektóre biblioteki stosują jeszcze układ działowy księgozbiorów podręcznych szeregując książki według kolejności ich wpływu lub alfabetu haseł uwidoczonych na grzbietach, to jednak najpowszechniej stosowany jest obecnie układ systematyczny wymagający pozostawienia większych rezerw na wydawnictwa napływające. Biblioteki uczelniane stosują układ równoległy do wydziałów i kierunków studiów uczelni, biblioteki akademii nauk, towarzystw naukowych analogicznie do struktury danej instytucji. Biblioteki techniczne i powszechne segregują zbiory podręczne wg Uniwersalnej Klasyfikacji Dziesiątej. W ZSRR, Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii dominują układy rzeczowe systematyczno-alfabetyczne dostosowane do różnych tradycją utrwalaonych systemów klasyfikacyjnych.

Księgozbiory podręczne mają swoje odrębne katalogi włączone w ogólny system katalogów biblioteki. Opisy katalogowe w katalogach czytelnicy mogą być skrócone, nie zawsze też układowi systematycznemu księgozbioru na półkach towarzyszy katalog systematyczny. Zastępuje go niekiedy katalog przedmiotowy lub krzyżowy.

Udostępnianie materiałów z księgozbioru podręcznego odbywa się jeszcze niekiedy w sposób tradycyjny, pośredni, kiedy bibliotekarz podaje książkę czytelnikowi lub bezpośrednio kiedy czytelnicy ma wolny dostęp do półek.

Forma wolnego dostępu do półek nie tylko księgozbioru podręcznego ale również całych zbiorów pojawiła się pod koniec XIX w. w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. Obecnie ta forma udostępniania zbiorów uważana za podstawowy warunek racjonalnego wykorzystania zbiorów jest powszechnie stosowana przez różnego typu biblioteki na wszystkich kontynentach. Przepisy regulujące korzystanie z księgozbioru podręcznego z wolnym dostępem mają na celu zagwarantowanie bezpieczeństwa materiałów i zachowanie porządku na półkach np. przez wprowadzenie obowiązku wkładania zakładek w miejsce wyjętych książek lub od-

dawanie karty książki dyżurnemu bibliotekarzowi. On też winien włączać książki wykorzystane przez czytelnika.

Wszyscy autorzy przyznają, że wolny dostęp jest kształcący, rozwija samodzielność i zainteresowania czytelnika, przyzwyczajają do bezpośredniego obcowania z książką, przez okazany kredyt zaufania podnosi jego poziom moralny. Forma ta odciąża czytelnika od formalności zamawiania i czekania na książkę. Oszczędza również czas bibliotekarza, który może więcej uwagi poświęcić indywidualnemu poradnictwu. Stwierdzono ponadto, że przy stosowaniu tej zasady wzrasta liczba wypożyczeń. Obok tych niewątpliwych walorów wolnego dostępu ma on również swoje niedogodności. Bibliotekarze stwierdzają, że samoobsługa odzwyczajają od planowych poszukiwań potrzebnej literatury poprzez katalogi rzeczowe i bibliografie i prowadzi do chaotycznych poszukiwań na półkach, przez co wybór czytelnika jest często przypadkowy. Książki niszczone przez ciągłe kartowanie wymagają częstszej konserwacji, trudniej też utrzymać porządek na półkach: czytelnicy przestawiają książki nieświadomie lub celowo zabezpieczają je dla siebie. Wzrasta liczba ubytków rzeczywistych. Wg S. R. Ranganathana ubytki rzeczywiste przy wolnym dostępie wynoszą ok. 1% udostępnionych zbiorów. W Polsce ubytki te są 2—4 razy wyższe niż przy obsłudze tradycyjnej.

Zabezpieczanie księgozbiorów z wolnym dostępem jest odmiennie rozwiązywane w różnych bibliotekach. Jedne stosują nadzór bibliotekarzy, inne ścisłą kontrolę przy opuszczaniu pomieszczeń bibliotecznych, jeszcze inne zatrudniają detektywów lub instalują aparaturę do wykrywania wynoszonych książek.

Za najdoskonalszą formę udostępniania zbiorów uważany jest obecnie wolny dostęp do całości zbiorów bibliotecznych dla wszystkich czytelników wprowadzony już w wielu bibliotekach amerykańskich i angielskich, który uwarunkowany jest rzeczowym ustawieniem książek w magazynie. W Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii przywilej wolnego dostępu do magazynów otrzymał początkowo personel dydaktyczny i magistranci a następnie rozszerzono go w wielu bibliotekach na studentów początkowych lat studiów i inne kategorie czytelników. Obecnie wszystkie biblioteki uniwersyteckie Stanów Zjednoczonych dopuszczają do bezpośredniego korzystania z całości zbiorów pracowników naukowych i magistrantów. Wiele bibliotek dopuszcza nawet studentów pierwszych lat studiów. Aktualnie nawet Biblioteka Uniwersytecka w Cambridge stosuje wolny dostęp do całości zbiorów liczących 2 000 000 wol. z wyjątkiem rękopisów i cymeliów. Większość bibliotek wprowadza ograniczenia wyłączając z wolnego dostępu pewne rodzaje dokumentów i pewne grupy czytelników. Wyłącza się zwykle cymelia, zbiory specjalne, książki małych formatów. Przeważa opinia żeby wyłączać z wolnego dostępu do całości

zbiorów czytelników mniej zaawansowanych np. studentów pierwszych lat studiów, dla których organizuje się osobne księgozbiory z wolnym dostępem i odrębnymi katalogami. Podkreśla się natomiast celowość dopuszczania studentów do magazynów w bibliotekach wydziałowych i instytutowych.

Forma wolnego dostępu do całości zbiorów likwiduje znowu rozgraniczenie między czytelnią i magazynem, a nowoczesne budownictwo biblioteczne dostosowuje się do tego systemu. Przykładem tego jest Biblioteka Wayne University w Detroit, której gmach to zwarty zespół magazynowy z wolnym dostępem do zbiorów umieszczonych na różnych poziomach z ogólną liczbą 2200 miejsc. Z jednej strony każdego poziomu znajduje się pomieszczenie z księgozbiorem dla studentów początkujących, z drugiej magazyny z miejscami dla pracowników naukowych i magistrantów. Pośrodku każdego poziomu umieszczono katalogi dla poszczególnych dziedzin wiedzy.

W bibliotekach europejskich, gdzie w magazynach obowiązuje układ książek wg numerus currens wprowadzenie wolnego dostępu do całości zbiorów wiąże się nie tylko z nowym budownictwem ale również z przeorganizowaniem zbiorów. Po II Wojnie Światowej, w wielu krajach Europy, zwłaszcza w RFN i w Związku Radzieckim zaznaczyła się tendencja tworzenia przy czytelniach specjalistycznych magazynów przydzielonych z magazynu ogólnego. Przykładem biblioteki, w której zastosowano tego typu rozwiązanie jest Stadt-und Universitätsbibliothek we Frankfurcie nad Menem. Przy każdej z trzech czytelni specjalistycznych tej biblioteki umieszczono dwupoziomowy magazyn z wolnym dostępem dla pracowników naukowych i magistrantów. Również projekt nowego gmachu Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie przewiduje utworzenie przy 4 spośród 5 czytelni specjalistycznych magazynów z wolnym dostępem do 120 000 wol.

Obecnie biblioteki polskie, zwłaszcza uczelniane stosują inne rozwiązanie: w pomieszczeniach przydzielonych tworzy się niekiedy księgozbiory magazynowe o charakterze dydaktycznym, stanowiące uzupełnienie księgozbiorów podręcznych. Udostępniane są one jednak w tradycyjny sposób: czytelnik wypełnia na wydawnictwa z tych księgozbiorów jeden odcinek rewersu. Również w tradycyjny sposób, na podstawie dwuczęściowego rewersu sprowadzane są książki do czytelni z magazynu.

Obok udostępniania prezencyjnego w czytelniach biblioteki naukowe stosują również bezpośrednio lub pośrednio wypożyczanie zbiorów bibliotecznych poza obręb biblioteki.

Wypożyczanie miejscowe indywidualne, znane od dawna, a ograniczane ze względu na rzadkość i cenność materiałów, rozpowszechniło się wraz

z demokratyzacją oświaty, rozwojem nauki i wzrostem piśmiennictwa w drugiej połowie XIX w. Po II Wojnie Światowej stało się w bibliotekach zagranicznych dominującą i preferowaną formą udostępniania zbiorów. W 1959 r. Szwajcarska Biblioteka Narodowa w Bernie wypożyczyła ogółem 97 600 wol., z czego 14% udostępniono na miejscu w czytelni, 60% wypożyczono bezpośrednio czytelnikom indywidualnym, 26% wysłano pocztą bądź czytelnikom indywidualnym, bądź bibliotekom drogą wypożyczeń międzybibliotecznych.

Wypożyczanie na zewnątrz niewątpliwie bardziej odpowiada czytelnikowi: nie jest on uzależniony od godzin otwarcia biblioteki, w domu ma większą swobodę i lepsze warunki skupienia się niż w czytelniach. Z drugiej strony intensywne wypożyczanie zbiorów na zewnątrz powoduje okresowe wyłączenie pewnej ich części z udostępniania w czytelniach, co utrudnia pracę innym użytkownikom, prowadzi do niszczenia zbiorów i ich dewastacji na skutek nieuniknionych zagubień.

W trosce o racjonalne wykorzystanie i zabezpieczenie zbiorów, biblioteki naukowe określają w swoich regulaminach kategorie zbiorów zastrzeżonych do korzystania na miejscu. Zazwyczaj nie udostępnia się w wypożyczaniu indywidualnym zbiorów specjalnych, dzieł rzadkich i cennych, książek z księgozbiorów podręcznych, gazet, czasopism bieżących, dzieł zastrzeżonych, egzemplarzy archiwalnych itd. Wyjątki od tej zasady zależą od celu wypożyczenia i charakteru zbiorów biblioteki. Nie mogąc zaspokoić potrzeb czytelniczych wszystkich użytkowników biblioteki naukowe ograniczają również wypożyczanie czytelnikom nie związanym z macierzystą instytucją. Rozwijają one natomiast własne formy udostępniania. Wydziela się w nich dla wypożyczenia miejscowego wieloegzemplarzowe księgozbiory dydaktyczne z odrębnymi katalogami, zawierające najpotrzebniejsze podręczniki i lektury na użytek studentów. W bibliotekach specjalnych i instytutach naukowych częstą formą jest obieg nowości, książek a głównie czasopism, dostarczanych pracownikom naukowym do przejrzenia w miejscu pracy.

Przepisy wypożyczenia zawarte są w regulaminach korzystania ze zbiorów bibliotecznych. Precyzują one kto może korzystać z biblioteki, określają formalności niezbędne przy zapisie, ilość wypożyczanych jednorazowo książek, okres wypożyczenia, sankcje w razie przetrzymania, zniszczenia lub zagubienia. Zamiast często dawniej wymaganej kaucji, traktowanej jako zastaw za wypożyczenie książki, biblioteki naukowe wymagają od użytkownika gwarancji w postaci poręczenia instytucji, w której pracuje. Zapisując się do biblioteki czytelnik wypełnia deklarację czytelnika, w której zobowiązuje się do przestrzegania regulaminu. Po dopełnieniu formalności otrzymuje kartę biblioteczną upoważniającą do korzystania ze zbiorów biblioteki.

W bibliotekach naukowych dowodem wypożyczenia książki jest dwuczęściowy znormalizowany rewers, który umożliwia podwójną kontrolę: według nazwisk czytelników i sygnatur książek. Najczęściej stosowany termin zwrotu książki wynosi 1 miesiąc. Na umotywowaną prośbę czytelnika prolonguje się książkę, o ile nie wpłynęło na nią inne zamówienie. W razie przetrzymania książki wysyła się pisemne upomnienie. Niezastosowanie się do upomnienia może spowodować wstrzymanie prawa do korzystania z biblioteki.

Wypożyczanie miejscowe, wszystkie czynności i manipulacje z nim związane są bardzo pracochłonne i jak obliczono zabierają połowę czasu bibliotekarzy. Przy dużej frekwencji i masowym zapotrzebowaniu na książkę sprawą zasadniczą stało się uproszczenie techniki wypożyczania. Najwcześniej również pojawiły się tutaj próby zmechanizowania rejestracji czytelników, wypożyczania i zwrotu książek głównie w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Wielkiej Brytanii. Systemy kart perforowanych, fotograficznego zapisu czy rejestracji wypożyczeń przy pomocy dyktafonów stosowane są również przez różne biblioteki zagraniczne. Opinie bibliotekarzy podkreślają zarówno ich walory: oszczędność czasu, uproszczona technika zwrotu książek, jak również niedogodności: kosztowność aparatur, ewentualne awarie, trudność uzyskania bezpośredniej informacji kto wypożyczył książkę lub jaki jest jej termin zwrotu.

Niektóre biblioteki zagraniczne stosowały próby wypożyczania bez rejestracji wypożyczeń. Przy wypożyczaniu czytelnik wypełniał tylko lub okazywał kartę ze swoim nazwiskiem i adresem. Po rocznym eksperymencie przeprowadzonym w Centralnej Bibliotece w Eberleben okazało się, że straty w księgozborze są identyczne jak przy stosowaniu tradycyjnej rejestracji, przy kapitalnej oszczędności czasu i pracy personelu bibliotecznego.

Znane i godne uwagi są przykłady kompleksowego unowocześniania procesów czytelnicznych podejmowane przez różne biblioteki zagraniczne. Ciekawym przykładem takiego rozwiązania jest zmechanizowany i częściowo zautomatyzowany system zamawiania książki przez czytelnika i dostarczania jej z magazynu opracowany i wprowadzony w Bibliotece Politechniki w Delft. Wprowadzenie tego systemu zredukowało czas realizacji z 15—20 min. przy tradycyjnym sposobie do 60—120 sek. przy obecnie stosowanym. Uzyskano ponadto automatyczny zapis statystyki wypożyczeń na taśmie perforowanej.

Wprowadzenie podobnych systemów w bibliotekach polskich jest sprawą przyszłości, związane jest bowiem nie tylko z koniecznością dostosowania budownictwa i przeorganizowaniem magazynów ale również z dużymi kosztami ich instalacji. Istnieje opinia, że wprowadzenie „komputeryzacji” byłoby nieopłacalne nawet w dużych bibliotekach. Natomiast w

coraz większym stopniu wprowadzają biblioteki drobne usprawnienia organizacji pracy, które przyspieszają proces obsługi czytelników. Jak korzystne są podobne innowacje świadczy wprowadzenie „wolnych zwrotów” w wypożyczalni Politechniki Szczecińskiej. Dzięki oddzieleniu toru wypożyczeń od toru zwrotów uzyskano nie tylko bardziej racjonalne rozłożenie czasu pracy bibliotekarza, ale również lepszą możliwość badania poczytności książek oraz skutecznego wykrywania sprawców zniszczeń.

Dla ułatwienia czytelnikom zamiejscowym dotarcia do poszukiwanych przez nich materiałów biblioteki zagraniczne coraz powszechniej stosują wypożyczanie indywidualne zamiejscowe, tzw. wypożyczanie zaoczne. Jest to uproszczona forma wypożyczania międzybibliotecznego. W wypożyczaniu zaocznym czytelnik zamawia bezpośrednio drogą listową, telefoniczną czy telegraficzną potrzebne mu materiały, które wysyłane są na jego adres przez pocztę z pominięciem gwarancji jakie daje biblioteka pośrednicząca w wypożyczaniu międzybibliotecznym.

Forma ta, mimo że obciąża czytelnika kosztami przesyłki zwracanych dzieł, znacznie skraca czas oczekiwania na książkę i oddaje nieocenione korzyści wszystkim tym, którzy mieszkają daleko od większych bibliotek i poszukują niezbędnych materiałów do pracy naukowej, zawodowej lub potrzeb doksztalcania.

Wypożyczanie zaoczne prowadzi na szeroką skalę Szwajcarska Biblioteka Narodowa w Bernie, która już w 1959 r. wysłała pocztą 26% wypożyczonych dzieł. Dzięki staraniom Stowarzyszenia Bibliotekarzy Szwajcarskich przesyłki do 2 kg zawierające książki zwolnione zostały od opłat pocztowych.

Wypożyczanie zaoczne, które rozpowszechniło się również w Związku Radzieckim i Wielkiej Brytanii jest rzadko stosowane w Polsce. Praktykują je niektóre biblioteki uczelniane wysyłając niekiedy materiały biblioteczne studentom zaocznym.

Ogromny rozwój nauki i techniki, potrzeby gospodarki i praktyki zawodowej oraz permanentnego kształcenia i doksztalcania sprawiły, że biblioteki przestały być samowystarczalne. Nie mogąc zaspokoić we własnym zakresie coraz bardziej zróżnicowanych potrzeb swego środowiska **czytelniczego** rozwijają różne formy współpracy w dziedzinie udostępniania zbiorów. Główną formą współpracy jest wypożyczanie międzybiblioteczne, w którym biblioteki sprowadzają z innych placówek krajowych lub zagranicznych wydawnictwa niezbędne do pracy własnego kręgu użytkowników lub też wysyłają z własnych zbiorów materiały zamawiane przez biblioteki zamiejscowe.

Wypożyczanie międzybiblioteczne krajowe a szczególnie międzynarodowe praktykują w szerokim zakresie biblioteki naukowe, dla których ta forma udostępniania zbiorów stanowi warunek rozszerzenia warsztatu ba-

dawczego własnego środowiska jak również daje możliwość uzupełnienia ich działalności usługowej.

Podstawy prawne wypożyczania międzybibliotecznego krajowego pojawiły się dopiero w drugiej połowie XIX w., a pierwszy regulamin otrzymały w 1885 r. Włochy. Wcześniej czytelnicy musieli odbywać podróże aby móc skorzystać ze zbiorów odległych często bibliotek. Pod koniec XIX w. wypożyczanie międzybiblioteczne krajowe odbywało się w niektórych krajach Europy na mocy dwustronnych porozumień między zainteresowanymi bibliotekami, w pierwszym 20-leciu coraz liczniej pojawiają się regulaminy narodowe.

W różnych krajach rozwinęły się odmienne formy współpracy bibliotek w wypożyczaniu międzybibliotecznym. W większości państw działają systemy regionalne, które różnią się między sobą stopniem scentralizowania informacji o zbiorach bibliotecznych lub udziałem wszystkich lub niektórych typów bibliotek na określonym terenie geograficznym. System regionalny wykształcił się m. in. w RFN, NRD, Wielkiej Brytanii, Danii, Szwecji. Na podobnej zasadzie oparto system radziecki. Republika Federalna Niemiec podzielona została na 7 regionów. Każdy z nich posiada bibliotekę centralną z katalogami centralnymi wykazującymi zasoby biblioteczne swojego obszaru. W Wielkiej Brytanii funkcje central regionalnych pełnią biblioteki publiczne powiązane ściśle współpracą z regionalnymi ośrodkami informacji. Krajową centralą wyposażoną w ogólnokrajowe katalogi centralne jest British Library. Biblioteki terenowe wysyłają zamówienia do centrali regionalnej, która bądź sama je realizuje, bądź przesyła je do innej biblioteki z podległego sobie regionu. Jeśli zamówienie nie może być zrealizowane w oparciu o zasoby regionalne, kierowane jest w końcowej fazie poszukiwań do centralnej biblioteki krajowej.

W systemie centralizacyjnym wszystkie biblioteki podporządkowane są jednej ogólnokrajowej centrali wyposażonej w centralne katalogi krajowe. System ten praktykowany był przed wojną w Niemczech w oparciu o „Deutscher Gesamtkatalog”. Obecnie stosowany jest m. in. w Szwajcarii gdzie biblioteki różnych typów współpracują bezpośrednio ze Szwajcarską Biblioteką Narodową w Bernie. Pracuje ona w oparciu o założony w 1928 r. katalog centralny zbiorów krajowych, obejmujący publikacje zagraniczne bez względu na rok wydania oraz wydawnictwa krajowe sprzed 1900 r.

W Polsce prace nad uregulowaniem sprawy udostępniania zbiorów w skali krajowej podjęto w okresie międzywojennym. Pierwszą powojenną podstawą prawną wypożyczania międzybibliotecznego był dekret o bibliotekach i opiece nad zbiorami bibliotecznymi z dn. 17 IV 1946 r. Aktualnie zaś obowiązuje zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dn. 23 XII 1953 r. zawierające instrukcję organizacji i trybu postępowania w wypożyczaniu międzybibliotecznym.

Instrukcja ta określa cel wypożyczania międzybibliotecznego: dostarczenie czytelnikowi potrzebnych mu materiałów, których biblioteka nie posiada, a które potrzebne mu są do studiów, prac naukowych, literackich i publicystycznych oraz przyznaje prawo uczestnictwa bibliotekom publicznym naukowym, powszechnym, fachowym i społecznym. Kolejne paragrafy omawiają organizację wypożyczania, załatwianie zamówień precyzując drogę rewersu w sieci bibliotek powszechnych (od biblioteki najniższego stopnia biorącej udział pośredni w wypożyczaniu międzybibliotecznym do ośrodka wyższego stopnia, który wypożycza bezpośrednio), okres wypożyczenia, udostępnianie materiałów, opłaty za przesyłki oraz odpowiedzialność za wypożyczone materiały.

Praktyka wykazała, że instrukcja ta jest przestarzała i że pilnie potrzebna jest jej nowelizacja. Badania przeprowadzone przez Instytut Książki i Czytelnictwa Biblioteki Narodowej stwierdzają, że przy stałym i szybkim wzroście wypożyczeń międzybibliotecznymi rosną również w sposób niepokojący liczby zamówień nie zrealizowanych, głównie w bibliotekach wojewódzkich, których księgozbiory nie są przystosowane do zaspokajania najbardziej typowych potrzeb terenu. W tej sytuacji wzrost wypożyczeń obciążał zwłaszcza biblioteki szkół wyższych, głównie Bibliotekę Uniwersytecką w Warszawie i Bibliotekę Jagiellońską, do których masowo kierowane są rewersy z odległych często bibliotek z pominięciem drogi przewidzianej przez instrukcję, bez sprawdzenia możliwości zrealizowania zamówienia na terenie własnego regionu.

Dla odciążenia dużych bibliotek i lepszego wykorzystania zasobów regionalnych postuluje się od wielu lat wprowadzenie rejonizacji: podziału terytorium Polski na obszary możliwie samowystarczalne jeśli chodzi o informację bibliograficzną i zasoby biblioteczne, a w przyszłości wyposażone w katalogi regionalne.

Ostatnia z narad roboczych w sprawie wypożyczania międzybibliotecznego, która odbyła się w Krakowie w dn. 19 II 1976 r. z inicjatywy Biblioteki Jagiellońskiej i Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie zgromadziła przedstawicieli bibliotek uniwersyteckich a ponadto Biblioteki Narodowej i bibliotek Krakowa. Postulaty wysunięte na naradzie znalazły wyraz w piśmie dyrektora Biblioteki Jagiellońskiej rozesłanym do wszystkich bibliotek uniwersyteckich. Oprócz zaleceń usprawniających i ułatwiających pracę do czasu unormowania narosłych problemów, pismo zawierało tymczasowy wykaz 9 makroregionów, którym winny posługiwać się biblioteki przy kierowaniu zamówień. W proponowanym wykazie Lublin znalazł się na pierwszym miejscu 9-go makroregionu wraz z Radomiem, Siedlcami, Białą Podlaską, Chełmem, Zamościem i Tarnobrzegiem. Według zaleceń pisma wszelkie zamówienia, głównie na podręczniki, lektury i wydawnictwa krajowe z ostatniego dziesięciolecia, mogą wyjść poza gra-

nice regionu dopiero po dokładnym sprawdzeniu, że są na danym obszarze niedostępne.

Sprawą istotną i pilną jest wyznaczenie bibliotek, które mogłyby w przyszłości, po uzupełnieniu zbiorów pod kątem potrzeb czytelniczych terenu, pełnić funkcję centralnych bibliotek regionalnych. Niezbędnym będzie zapewnienie tym bibliotekom odpowiednich funduszy na zakup materiałów bibliotecznych, sprzętu technicznego umożliwiającego szersze stosowanie reprografii oraz na tworzenie centralnych katalogów regionalnych.

Punktem wyjścia w wypożyczaniu międzybibliotecznym jest zamówienie nadesłane z zewnątrz lub wysłane do innej biblioteki zamiejscowej. W pierwszym przypadku do realizacji zamówienia potrzebne są dobre własne katalogi, w drugim biblioteka wysyłająca zamówienie winna ustalić lokalizację poszukiwanego wydawnictwa na podstawie dostępnych drukowanych katalogów centralnych obejmujących zasoby bibliotek całego kraju, regionu, określonych sieci bibliotek, różnego typu katalogów bibliotecznych, wykazów nabytków itp. Jeśli lokalizacja jest niemożliwa do ustalenia na miejscu, wysyła się kwerendę do Biblioteki Narodowej, która na podstawie własnych katalogów centralnych informuje o znajdujących się w bibliotekach krajowych: 1. starych drukach, 2. czasopismach krajowych XIX i XX w. wydanych do r. 1950, 3. czasopismach zagranicznych XIX i XX w., 4. książkach zagranicznych wydanych po 1950 r.

Zamówienia wysyłane na znormalizowanych rewersach bez zbędnych pism towarzyszących powinny zawierać elementy niezbędne do szybkiego odzyskania potrzebnych materiałów. Bardzo pomocne jest podawanie źródła informacji o poszukiwanej pracy.

Wypożyczalnie międzybiblioteczne, stanowiące odrębną jednostkę w strukturze bibliotek naukowych, są powiązane ścisłą współpracą z oddziałami informacji naukowej, które pomagają w bibliografowaniu trudniejszych kwerend. Obecnie tylko w wyjątkowych wypadkach praktykowane jest wysyłanie rewersów okrężnych, które dawniej wracały niekiedy po kilkumiesięcznym obiegu nie zrealizowane. Aktualnie powszechnie wysyła się zamówienia jednorazowe lub też niekiedy karty informacyjne kierowane jednocześnie do kilku bibliotek.

Podawanie dokładnych danych bibliograficznych, poprawna lokalizacja zamawianych materiałów na podstawie dostępnych informatorów, drogą telefoniczną i teleksową, racjonalne kierowanie rewersów przyspiesza realizację zamówień, na które niecierpliwie czekają czytelnicy.

Wiadomo powszechnie, że częste wysyłanie materiałów bibliotecznych pocztą, nawet przy starannym ich pakowaniu, naraża je na przyspieszone niszczenie, uszkodzenia i zgubienia. Biblioteki bronią się przed wysyłaniem rzadkich i cennych materiałów, zwłaszcza zbiorów specjalnych, oraz cennych zagranicznych czasopism specjalistycznych, których wysyłanie

pociąga za sobą wyłączenie ich przynajmniej na 2—3 tygodnie z udostępniania w czytelniach. Dlatego też w coraz szerszym stopniu uwzględnia się w wypożyczeniach międzybibliotecznych reprografię, w postaci mikrofilmów, fotokopii a zwłaszcza odbitek kserograficznych, ponieważ, jak praktyka wykazuje, wysyłanie mikrofilmów bibliotekom terenowym jest dla nich kłopotliwe, rzadko bowiem są one wyposażone w czytniki. Dwa lata temu, na cytowanej już naradzie roboczej w Krakowie, przedstawiciele bibliotek uniwersyteckich jednogłośnie przyjęli wniosek o bezpłatnym sporządzaniu mikrofilmów i odbitek kserograficznych z zamawianych prac w granicach do 10—15 stron na zasadzie wzajemności.

Udostępnianie zbiorów w skali międzynarodowej odbywało się do końca XIX w. sporadycznie, a przesyłki dostarczane były drogą dyplomatyczną. W 1883 r. zerwała z tą tradycją Austria, gdzie po raz pierwszy wprowadzono zarządzenie zezwalające na bezpośrednie wypożyczanie bibliotekom zagranicznym. W 1890 r. tę samą zasadę wprowadzono w Niemczech, a następnie w innych państwach europejskich, chociaż nie istniały jeszcze w tych krajach żadne oficjalne zarządzenia w tym zakresie.

Godny odnotowania jest fakt, że pierwsze międzynarodowe porozumienie w sprawie wypożyczania międzynarodowego było efektem działania uczonych a nie bibliotekarzy. W 1901 r. Międzynarodowe Stowarzyszenie Akademii wystąpiło z inicjatywą oficjalnego zaakceptowania formy wypożyczeń międzybibliotecznych przez rządy krajów reprezentowanych w tej instytucji. Po licznych pertraktacjach dyplomatycznych projekt został zatwierdzony przez większość rządów. Problem ten podjęto następnie na Międzynarodowym Kongresie Historyków w Berlinie w 1908 r.: porozumienie rozszerzono i uproszczono tryb wypożyczania regulując m. in. sprawę opłat za przesyłki.

Po I Wojnie Światowej sprawą wypożyczania międzynarodowego zajmowała się Międzynarodowa Komisja przy Lidze Narodów w Genewie, następnie przejęła ją IFLA. Powołany przez tę organizację Międzynarodowy Komitet na sesji w Warszawie w 1936 r. uchwalił regulamin wypożyczania międzynarodowego, który stał się podstawą dla zarządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 12 I 1939 r. Zarządzenie to normowało sprawę wypożyczania międzynarodowego w Polsce i powoływało centralę wypożyczeń przy Bibliotece Narodowej. W 1964 r. na sesji w Zagrzebiu IFLA przyjęła nowy regulamin upraszczający technikę wypożyczania oraz zobowiązujący biblioteki do wysyłania reprodukcji z dzieł, które nie mogą być wysłane za granicę.

Regulamin ten obowiązuje do chwili obecnej, chociaż nie został oficjalnie wprowadzony w bibliotekach polskich.

W porównaniu z okresem międzywojennym liczby wypożyczeń międzynarodowych bardzo wzrosły. Współpraca rozwija się coraz pomyślniej

dzięki nowym połączeniom między krajami oraz możliwościom jakie daje technika: połączenie n radiowym, zautomatyzowanym w skali międzynarodowej sieciom telefonicznym i teleksowym. Przewiduje się użycie do tych celów telewizji, która pozwoli na natychmiastowe korzystanie z dokumentów przechowywanych w odległych ośrodkach.

W Polsce, zgodnie z regulaminem, pośrednikiem w wypożyczaniu międzynarodowym jest Biblioteka Narodowa. Sprowadza ona z zagranicy dzieła, których brak w kraju, a które są niezbędne do pracy badawczej. Korzystają z jej pośrednictwa również biblioteki naukowe, jeśli chodzi o zamówienia kierowane do Anglii i Stanów Zjednoczonych. Od 2 lat, na zasadzie porozumienia między Biblioteką Narodową i British Library przesyłki z Wielkiej Brytanii kierowane są bezpośrednio na adres biblioteki zamawiającej, która zawiadamia Bibliotekę Narodową o otrzymaniu i odesłaniu materiałów do Anglii.

W wypożyczeniach międzybibliotecznych Biblioteki Głównej UMCS dominują potrzeby własnego środowiska czytelniczego. W 1978 r. na ogólną liczbę 4384 udostępnionych woluminów, 1837 wysłano z własnych zbiorów, z tego 16 do bibliotek zagranicznych, 2547 sprowadzono z bibliotek zamiejscowych, w tym 117 z zagranicy. W roku ubiegłym Wypożyczalnia Międzybiblioteczna Biblioteki UMCS zrealizowała zamówienia skierowane z 285 bibliotek i instytucji krajowych oraz 7 bibliotek zagranicznych. Sprowadzone materiały nadesłano ze 178 bibliotek i instytucji krajowych i 30 bibliotek zagranicznych. Z ogólnej liczby woluminów sprowadzonych z zagranicy najwięcej nadesłano ze Związku Radzieckiego, RFN i NRD.

Mimo że regulowanie opłat za przesyłki międzynarodowymi kuponami pocztowymi jest coraz rzadziej stosowane, to jednak koszty wypożyczania międzynarodowego są jeszcze dość wysokie. Biblioteka Narodowa płaci za rewers angielski 1 funta, znaczne są także opłaty pocztowe oraz koszt nadsyłanych odbitek. W ostatnich latach w coraz większym stopniu upowszechnia się zwyczaj przesyłania reprodukcji nieodpłatnie, na zasadzie wzajemności.

Duże znaczenie dla współpracy bibliotek w skali międzynarodowej stanowi działalność prowadzona przez UNESCO. Organizacja ta czyni starania o zniżki opłat pocztowych na książki, propaguje doskonalenie metod reprografii, przyczynia się do zakładania ośrodków wymiany międzynarodowej, dąży do opracowania i wprowadzenia międzynarodowej karty bibliotecznej, która ułatwi uczynom możliwość bezpośredniego korzystania z bibliotek zagranicznych.